

فهرستنامه اهم متون کشاورزی در زبان فارسی

ایرج افشار

این نوشته را در اجابت پرسش برادر خود، مهندس نادر افشار، تهیه کردم. در مجله «مسائل کشاورزی ایران» چاپ شد. چون مبحثی است از کتابشناسی ایران و قطعی است که خوانندگان «آینده» می‌توانند به تکمیل آن مدد برسانند درینجا با بعضی تجدید نظرها به چاپ می‌رسد. (آینده)

متن کهن کشاورزی سنتی در زبان فارسی چندان متعدد نیست و چون مسائل کشاورزی ایران قصد دارد منابع و مدارک گذشته را بازشناسی کند پس مناسب دیده شد که فهرستنامه‌ای از اهم متون فارسی در کشاورزی به دست داده شود. در این معرفی نظر بر کتبی است که تا قبل از مشروطیت و رواج یافتن کشاورزی جدید و نگارش کتب به اسلوب نوین شده است. این نوشته برای کهنه نمائی نیست. کهنه‌شناسی است، که هرگز بدون توجه عمیق به گذشته و شناخت واقعی و علمی آن، ساختن آینده امکان ندارد.

متون منفرد ایرانی

۱- قدیمی‌ترین متن بازمانده در کشاورزی کتابی است گرانقدر به نام «ورزنامه» که مؤلفش شناخته نیست ولی اسلوب نثر کهنه‌اش و سبک

سامانی وارث گواه است بر قدمت آن. نسخه‌ای از آن که ظاهراً منحصر به فردست و به هر حال تا این زمان نشانه دیگری از نسخه دیگرش به دست نیامده است متعلق است به دوست نازنینم حسن عاطفی دبیر گرامی و فاضل کاشان. ایشان مقاله‌ای ممتع و گویا درباره کیفیت این متن و استدلال در خصوص قدمت آن (که به زعم ایشان از قرون چهارم و پنجم هجری است) به خواهش من نوشت و به مجله راهنمای کتاب لطف کرد و در آن مجله به سال ۱۳۵۰ (سال چهاردهم صفحات ۷۶۷ به بعد) طبع شد.

آقای عاطفی از آن پس به استنساخ و تصحیح متن پرداخت و توانست آن را برای چاپ انتقادی آماده کند و اینک که این سطور نوشته می‌شود متن دست نویس ایشان در اختیار من است تا به وسیله بانی علاقه‌مندی به طبع آن اقدام کند و متقبل شده‌ام که این وظیفه علمی را با آن دوست به همکاری به سرانجام برسانم.

ورزنامه در ۱۲ جزوست و هر دو جزوش به ابواب متعدد تقسیم شده و خوشبختانه ترجمه عربی آن نیز در دست است به دو صورت. یکی ترجمه مستقیم است از متن اصلی و دیگر ترجمه از ترجمه پهلوی آن. پس میان ترجمه عربی دوم با متن موجود ورزنامه فارسی رابطه‌ای محکم موجودست. در پایان ترجمه عربی آمده است: «کتاب قسطویس بن اسکورد سینکه عالم الروم. فیما وصف ممالیستغنی عنه المزارعون و غیرهم من الناس و علم ما ینفعهم الله عزوجل به فی معایشهم و یسمى هذا الكتاب بالفارسیه ورزنامه و معناه کتاب الزرع و هوائنی عشر جزءاً».

نام این مؤلف چنان که فؤاد سزگین ضبط کرده Scholastcus Cassianus

Bassus است و صورت عربی آن ابن اسکوراسکینه و نه بدان وجهی که در نسخه خطی عربی آمده است. (نسخه سرای، امانت ۱۷۰۰، فهرست ۷۹۰۳). نسخه‌ای که ارزی برایم فرستاده معلوم نیست از کدام کتابخانه است. از دوستم پروفیسور عدنان ارزی متشکرم که عکس آن را برایم فرستاده. ازین کتاب شش نسخه را فؤاد سزگین شناسانده است.

متن کتاب در قاهره به سال ۱۲۹۳ قمری طبع شده و هنوز نتوانسته‌ام آن را به دست بیاورم. (الذریعه ۱:۱۸).

۲- رشیدالدین فضل الله همدانی طبیب و وزیر عهد ایلخانان و مورخ و دانشمند مشهور که بانی اوقاف ربع رشیدی و آبادان کردن بسیاری باغات و دیه‌ها در اکناف ایران بود (در ۷۱۸ کشته شد) صاحب تصنیفی بوده است که نامش ضمن صورت تصنیفات او مندرج در وقفنامه ربع رشیدی (تهران، ۱۳۵۵) «آثار و احیاء» آمده و مرحوم مجتبی مینوی در یاد کرد از تألیفات آن دانشمند آن را «آثار و اخبار» نام برده است (همان وقفنامه ربع رشیدی، ص ۳۲۷) و علی الظاهر ضیط او مبتنی است بر اطلاعاتی که از نسخ خطی آثار رشیدالدین در ترکیه به دست آورده بوده است. اما اکنون از این تصنیف نسخه‌ای به دست نیست و مرحوم مینوی نوشته است: «نسخه‌ای از آن ندیده‌ام اما بعضی رسایل متفرقه هست که شاید متعلق به این کتاب بوده است مثل رساله «معرفت اشجار و نباتات» که جزء مجموعه چهار کتاب مربوط به فلاحت به اهتمام مرحوم میرزا عبدالغفار خان نجم‌الدوله چاپ شده است».

(وقفنامه ربع رشیدی، ص ۳۶ مقدمه) و بر همین اساس است که مرحوم مینوی احتمال داده است که این رساله باید جزئی از همان تألیف رشیدالدین

باشد. یعنی نسخه‌ای از کتاب مذکور در اختیار مؤلف ارشاد الرزاعه بوده است و اینکه او در مقدمه (خطبه) خود می‌گوید: «و در آثار آمده که روزی حضرت امیرالمؤمنین...» (ص ۱۲) اشاره است به کتاب آثار و احیاء یا آثار و اخبار رشید الدین فضل الله همدانی ولاغیر

خوشبختانه با انتشار فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه‌الله العظمی مرعشی در قم معلوم شد نسخه‌ای از همین متنی که نجم الدوله به طبع رسانیده در آنجا محفوظ است و من به لطف دانشمند محترم آقای رضا استادی عکسی از آن تهیه کردم و چون تفاوت‌های نسخه بدلی میان آن و چاپ نجم‌الدوله دیده می‌شود نمی‌توان آن را نسخه‌ای دانست که در دست او بوده است.

در کتابخانه ملی (شماره ۷/۱۵۵۳) نسخه‌ای به نام آثار و اخبار یاد شده است که من ندیده‌ام و ممکن است همان باشد که نجم الدوله استفاده کرده. اما اگر هم انتساب رساله مذکور به رشیدالدین درست نباشد باید آن را کتاب خاصی در رشته کشاورزی سنتی دانست که از اهمیت علمی و عملی خالی نیست و سزاوار آن است که دوباره به چاپ برسد.

افسوس که نشانی از نسخه خطی مورد استفاده نجم الدوله به دست نیست تا حکمی قاطع درباره کتاب کرد. کاغذ و خط و تملکات نسخه می‌توانست کمکی به شناسائی بیشتر آن بکند. بهر تقدیر موضوع کتاب رشیدالدین از مطالبی است که باید تحقیق بیشتر درباره آن بشود و امیدوارم در مقاله مستقلی بدان پردازم. ناگفته نماند که رشیدالدین در صورت تألیفات خود نوشته است که بمانند اکثر تألیفات نو ازین کتاب تحریر عربی هم وجود داشته است.

(ربع رشیدی، ص ۲۳۷). در مقدمه لطائف الحقایق (چاپ غلامرضا طاهر

جلد دوم (صفحه ۱۱) هم نام آثار و احیاء را آورده است.

نیز ناگفته نگذرم که رشیدالدین علاقه‌ای وافر به آبادانی و زراعت داشت و ضمن تأسیسات وقفی خود در تبریز باغ رشیدیه و نزهت آباد را ایجاد کرد و برای عمران آنها تعدادی کشاورز از یزد آورد. (نگاه کنید به مقاله من تحت عنوان «رشیدالدین فضل الله و یزد» مندرج در «مجله ایران‌شناسی» شماره اول سال ۱۳۴۹ از صفحات ۳۳-۲۳)

چون متنی که نجم الدوله به چاپ رسانیده نسخش بسیار کمیاب شده است و شایستگی دارد که بهتر شناخته شود، تفصیلی را در معرفی آن مناسب می‌داند. نجم الدوله آن را تألیف شخص عالم و عامل و سیاحی در عهد غازان خان حدود هفتصد هجری معرفی می‌کند.

نثر متن و طرز بیان مطلب نشان آن است که کسی روایتی جدید از کتاب اصلی به وجود آورده چه پس از کلمه در حمد می‌نویسد: «اما بعد این فواید بر سبیل استعجال از کتاب آثار و اخبار نقل کرده می‌شود تا خلایق را باشد که از این بهره حاصل گردد و فی الجملة از فایده دنیائی و آخرتی خالی نخواهد بود و الله المستعان و منه التوفیق».

این کتاب که در ۱۱۶ صفحه به خط نسخ است تبویبی ندارد و مطالب با عناوین از هم جدا می‌شود. از این قبیل: در کیفیت محافظت تخمها و دانه‌ها، در بیان آنکه از درختها کدام یک از تخم بروید، در کیفیت و بیان نشاندن انواع درختها و میوه‌ها و غیره، در کیفیت معرفت انگور، پیوند تاک کردن، در معرفت درخت انجیر، در معرفت و بیان درخت انگور... الخ. در ابتدا بحث از درختان

است و سپس متعلقات آن مانند پیوند زدن، سپس معرفت کشت حبوبات و سبزیها و بالاخره گلها.

اینک اقتضا دارد نکته هائی را که در بلائی مطالب کتاب کمک کننده در شناختن متن است بیرون بکشیم تا بهتر بتوان بدان نگریست.

— مؤلف کتاب آثار و اخبار گوید که چون من به درخت نشانیدن بسیار احتیاج داشتم این تخمها بکشتم. (ص ۳)

— در ولایت همدان در شهر اسدآباد چاه سی گز و چهل گز می کنند. (ص ۴)

— مؤلف کتاب آثار و اخبار گوید که در تبریز که سردسیر است از ولایات دیگر چوب انجیر آوردم و در تبریز که هرگز انجیر نبوده نشاندم و آن زمان انجیرهای خوب پیدا شد. (ص ۷)

— و چون این معنی در یزد درست مشاهده کردم تتبع نمودم که چون آنجا آب و زمین عظیم تنگ و عزیز است (ذیل توت).. (ص ۲۳)

— (ذیل کندس) این ضعیف آن را به تبریز آورده و پیوند کرده... (ص ۳۲)

— (ذیل ترنج) از این نوع درخت در سنچار دیدم و تفحص کردم که چگونه است گفتند که در کهریزها که آب گرم بیرون می آید و در جوئی که آب حمام در آن می رود در آنجا می نشانند (ص ۳۳)... و این ضعیف در تبریز سالهاست که نشانیده ام و آن را در زمستان پوشیده... (ص ۳۵)

— بعضی مواضع بود که ریگ بوم بود و از آن به ریگ زبل پیامیزند... و در بعضی ولایات دیده ام مانند یزد و ابرقو که تمامت کوچه های ایشان اندرونی و بیرونی گودها کنده اند. پرسیدم که این گودها چیست؟ تقریر کردند که چون مردم

اینجا آب تاختن می‌کنند و رنگ آن زرد است باغبانان به باغات می‌برند... (ص ۷۶)

— (ذیل ذرت) و این ضعیف در تبریز و همدان و سلطانیه به کرات زرع کرده‌ام. (ص ۸۸)

— (ذیل رویناس) و این ضعیف به کرات تخم آن را از یزد و نائین آورده و در باغات تبریز در مواضع و زمینی که شوره زار بود کشته. (ص ۹۴)

— (ذیل زعفران) و این ضعیف بیخ زعفران به تبریز برده و از آنجا به سلطانیه و کشته‌اند بسیار بهتر از همدان شده. (ص ۱۱۳)

اطلاعات بسیطی که از زبان مؤلف آثار و اخبار درباره کاغذ (ذیل توت در صفحه ۲۶) و عناب (ص ۲۸)، چای (ص ۶۳) و فور گنجشک (ص ۸۶) در چین و خطا می‌دهد قرینه قوی است بر آنکه کتاب مأخوذ از تألیف رشیدالدین است. زیرا او بود که عده‌ای از متخصصان و علمای چینی در رشته طب و فنون دیگر به ایران آورد و به کارها گماشت و استفاده از علم چینی را برای پیشرفت علمی مملکت لازم می‌دانست. قرینه روشن‌تر دیگر دو نکته‌ای است که درباره کاشتن درخت نارنج در مناطق سردسیر (ص ۳۳) و طرز حفاظت گندم (ص ۸۲)، در آن مندرج است و این هر دو مطلب را رشیدالدین فضل‌الله با عبارتی دیگر در «وقفنامه» ربع رشیدی هم متذکر شده است. — به طبع انتقادی آن توسط مجتبی مینوی و ایرج افشار (تهران ۱۳۵۶) مراجعه شود. بهار در «سبک‌شناسی» اشاراتی به این موضوع دارد.

اطلاعات جغرافیائی مربوط به گیاهان درین تألیف بسیارست و برخی تازگی دارد. از قبیل اینکه در باغهای کاشان زرشک می‌کاشته‌اند (ص ۳۱) و در

خور آن است که همه مواد ازین قبیل از کتاب مذکور استخراج و نمایانده شود. آنچه مؤلف از تجربه‌های خود در مورد کشتن درختان مختلف (ترنج، تابلقوا، زیتون، کتان، رویناس و... می‌آورد و در بسیاری از موارد متذکر به کشتن آنها در تبریز شده است همه گواه است بر عشق و علاقه رشیدالدین بر زراعت و آنچه از این قبیل موارد با تصریح به «این ضعیف» در کتاب دیده می‌شود قسمتهائی است از کتابی که اصل متن را در دست نداریم و صورت دستکاری شده‌اش همان که نجم الدوله چاپ کرده و باید وجود آن را مغتنم شماریم.

۳- معروفترین کتاب کشاورزی سنتی که در دست است و سه بار طبع شده است «ارشاد الزراعه» نام دارد. نخستین بار نجم الدوله آن را جزء «مجموعه علوم ایرانی» در سال ۱۳۳۳ قمری چاپ کرد و نام مؤلف آن را «فاضل هروی» نوشت. ولی نه آنکه نام مؤلف آن «فاضل» بوده باشد، بلکه مرادش آن بود که کتاب تألیف دانشمندی از مردم هرات بوده است و طبعاً علت امر آن بود که نام مؤلف در نسخه در دسترس نجم الدوله نبوده است و ذکر فاضل هروی در آن بوده است. نام مؤلف به استناد نسخ دیگر قاسم بن یوسف ابونصری هروی است و استوری در کتاب *Persian Literature* قسمت کشاورزی نسبت دیگر او را «انصاری طبسی» دانسته است و ولادیمیرایوانف در فهرست کلکته (کرزن) آن را «طیبی» آورده. من در مجله راهنمای کتاب (۲۸۱:۱۰) یادداشتی درباره نام مؤلف ارشاد الزراعه بر اساس نسخه خطی مجلس شورا منتشر کردم (تهران ۱۳۴۶).

ارشاد الزراعه در یک مقدمه و هشت روضه تألیف سال ۹۲۱ هجری است و دومین بار به همت دوستم محمد مشیری به طبع رسید (تهران ۱۳۴۶). موقعی که ایشان قصد خود را بر طبع آن به من گفتم و من سعادت یافتم که مقدمات

کارش را برای طبع در سلسله انتشارات دانشگاه تهران فراهم کنم به ایشان یادآور شدم که نسخه‌ای مورخ سال ۹۲۷ به خط محمد مشهور به انباردار که از مرحوم سید محمد مشکوه برای کتابخانه مجلس شورای ملی خریداری شده است از نسخه‌هائی است که نام مؤلف مصرحاً در آن آمده است. ایشان آن نسخه را در کار گرفت و توانست متن را به صورت قابل استفاده‌ای در دسترس قرار دهد. این نسخه خطی مجلس همراه است با «طریق قسمت آب قلب در هرات» که من نخستین بار آن را در فرهنگ ایران زمین (جلد ۱۳) چاپ کردم و بعد دوستم آقای غلامرضا مایل هروی (افغانی) به صورت بهتری آن را در سلسله انتشارات بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسانید (تهران، ۱۳۴۷).

نسخ دیگر ارشادالزراعه که در خارج از ایران شناخته شده عبارت است از دو نسخه در کتابخانه آصفیه حیدرآباد هندوستان - یکی مورخ ۹۸۶ و نوشته شده در هرات و دیگری مورخ ۱۰۱۳، نسخه کتابخانه فرهنگستان تاشکند مورخ ۱۱۹۷ و نسخه مجموعه کرزن کلکته (فهرست ایوانف) مورخ ۱۲۰۵ و نسخه قرن سیزدهم هجری کتابخانه ملی پاریس که بلوشه آن را معرفی کرده است. اطلاعات مربوط به نسخ مأخوذ است از کتاب «تألیفات فارسی» Literature Persian تألیف کارل استوری C.A. Storey در کتابخانه اصغر مهدوی در تهران هم نسخه‌ای هست.

آقای محمد مشیری در مقدمه ارشاد الزراعه (تهران ۱۳۴۶) گفته است که نسخه‌های مورخ ۱۱۸۲ و ۱۰۸۱ و نیز نسخه‌ای از قرن سیزدهم هجری را در دست مقابله داشته است. ضمناً نسخه‌های کتابخانه‌های سپهسالار و مرکزی دانشگاه و ملی تبریز را هم معرفی کرده است.

۴- علم فلاحت دوازده‌بابی و آن متن خوب مختصر و قابل استفاده‌ای است در کشاورزی سنتی که نسخه‌ی نسبتاً زیاد است. کتاب در دوازده باب و یک خاتمه است و پس از نیایشهای مرسوم چنین آغاز می‌شود...» اما بعد این مختصری است در معرفت بعضی امور که فلاحت و دومین رساله است که در «مجموعه علوم ایرانی» خود در شصت و دو صفحه به طبع رسانید.

من نخستین بار یک نسخه خطی از آن را در کتابخانه مرحوم محمد شفیع عالم شهیر لاهوری در لاهور دیدم و به لطف دوستم محمد بشیر عکسی از آن به دست آوردم و به استنساخ آن برای چاپ در فرهنگ ایران زمین پرداختم. در آن موقع و در آن سفر تصور می‌کردم که نسخه‌ی نایاب است. اما پس از تجسس‌ها دریافتم که نسخه‌ای از آن در کتابخانه دوست گرامی آقای فخرالدین نصیری امینی موجود است. پس آن را از ایشان برای مقابله با کتابت خود به امانت گرفتم. این نسخه مورخ سال ۱۲۱۹ قمری است و از نسخ کتابخانه فرهاد میرزا معتمدالدوله شاهزاده کتابدوست و کتابشناس بوده است. نخستین فایده‌ای که از این نسخه بردم اطلاعی بود درباره مؤلف رساله که در نسخ دیگری چنان اطلاعی مندرج نیست و کسی هم متذکر این مطلب در فهرس نشده است. نکته‌ای که مفید است و تازگی دارد آنست که یکی از مالکان نسخه آن را تألیف «فاضل بیرجندی» دانسته و در جای دیگر از یادداشتهای تملک آمده است: «مصنف رساله ملا عبدالعلی بیرجندی است صاحب متن بیست باب، چنان که شارح بیست باب در اواخر باب دهم ذکر کرده است» و فرهاد میرزا مطلب را بدین عبارت تکرار کرده است که: «رساله در علم فلاحت از ملا عبدالعلی بیرجندی.» اکنون که این سطور را می‌نویسم شرح بیست باب را زیر دست خود ندارم که

بدان بنگرم و نسبت به آن نوشته مالک اظهار نظر کنم. علی الظاهر نباید خلاف باشد.

در متن کتاب ذکری از مؤلف نیست و نام مؤلف از همه نسخ موجود ساقط است و استوری هم متذکر نام مؤلف نشده است. نسخه‌های این متن که در فلاح زبازرد و رایج بوده متعدد است. از جمله نسخه‌ای است در کتابخانه ملی تبریز که تاریخ کتابت ندارد. نسخه‌ای است که متأخر از قرن سیزدهم هجری نیست. این نسخه را آقای حسن عاطفی به هنگام تصحیح متن «ورزنامه» مورد استفاده قرار داده و به این نتیجه رسیده است که مؤلف آن را از روی «ورزنامه» استخراج و به زبان عصری خود پرداخته است. بدین معنی که هم آن را بسیار مختصر کرده و هم کلمات و اصطلاحات قدیم را به مصطلحات زمان خود در آورده است. آقای عاطفی نتیجه مطالعات خود را در این خصوص به صورت مقاله‌ای تحریر کرده است. و هم اکنون در اختیار من است طبع این رساله فایده بخش است و شایستگی دارد که مورد مطالعه دقیق قرار گیرد چون نسخه چاپ مرحوم نجم‌الدوله بسیار کمیاب است شایسته است که متن مذکور با مقابله نسخ قدیم به صورت امروزی و انتقادی تجدید طبع شود در یک کتاب مستقل.

ضمناً گفته شود که آقای یآوری از تحصیل کردگان رشته کشاورزی در فرانسه از روی نسخه تازه نویس به دستور شفرمستشرق در کتابخانه ملی پاریس آن را به سلک استنساخ آورده است و چون ضمن صحبتی دلاویز قصد خود را بر چاپ آن عنوان کرد به ایشان یادآور شدم نسخ خوبتر از آن موجود است و از آن جمله است نسخه هائی که استوری معرفی می‌کند. از این شمار کتابخانه بودلیان (اکسفورد) که قبل از سال ۱۷۵۴ میلادی کتابت شده، فرهنگستان علوم

تاشکند مورخ ۱۱۹۷، موزه بریتانیا که بخشی از آن مورخ ۱۲۵۱ قمری است و بخشی دیگر مورخ ۱۲۵۶، نسخه‌ای دیگر متعلق به آنجا حدود سال ۱۸۵۰ میلادی، مجموعه کرزن کلکته مورخ ۱۲۵۵، دو نسخه در دانشگاه پنجاب (لاهور). نسخه‌ای هم از این متن در کتابخانه مجلس شورای ملی هست. و همچنین در کتابخانه مدرسه سپهسالار (نسخه‌های ۲۸۵۸ و ۲۹۲۵). ایشان کتاب استنساخی خود را، با مقدمه‌ای به نام «مقدمه‌ای بر شناخت کشاورزی سنتی ایران در معرفت بعض امور که اهل فلاح را به کار آید» (تهران ۱۳۵۹) در سلسله مجموعه معارف عمومی، ۱۳۷، بنگاه ترجمه و نشر کتاب به چاپ رسانیده.

۵- کتاب مفصل و مهم و کم مانندی که در زمینه زراعت و کلیه امور مرتبط بدان از قبیل شناخت هوا و زمین و قواعد دیوانی و سیاقی محاسبات زراعی و مقیاس‌ها و تقسیم ارث و بنیچه (وبسیاری مطالب دیگر) و سراسر آمیخته با موازین و مباحث شرعی و روایات و احادیث و قصص و حکایات متناسب در دست است. «مفاتیح الارزاق» است تألیف حاجی محمد یوسف نوری مقیم شیراز که به نام ناصرالدین شاه قاجار تألیف شده. مؤلف از مستوفیان قابل زبردست و مطلع عصر خویش بود که در امور دیوانی نزد حکام فارس خدمت می‌کرد و آنچه در تألیف کتاب در مسائل زراعی آورده هم مبتنی بر تجربیات و مشاهدات و مأخوذ از زارعین محلی و هم بر اساس تألیفات و کتب قدماست.

نسخه‌ای بسیار ممتاز و مصور و رنگی از این کتاب در سه جلد بزرگ به قطع رحلی متعلق به آقای رضا هنری را برای کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد در دانشگاه تهران خریداری کردم و نیز میکرو فیلم از آن تهیه شد که بتواند آسانتر در دسترس استفاده قرار گیرد و موقع خواندن صدمه‌ای به تصاویر نسخه دارد

نباید این نسخه دارای این امتیاز است که برای هر مسئله‌ای از قبیل تهیه کود و بذر و شخم کردن و شیار زدن و برداشت محصول و خرمن کوبی و پیوند زدن و وزن کردن محصول و غیر آنها تصویری بسیار دلپسند و استادانه به آب و رنگ نقش شده است. همچنین برای یک یک درختان و گیاهان و سبزیها بر همان اسلوب نقش آفرینی کرده‌اند. ازین حیث نسخه‌ای واقعاً دیدنی و بی‌مثل است و در حفاظت آن باید دقت کامل داشت.

نسخه دیگری ازین متن که کامل نیست و از تصویر هم عاری است از آن کتابخانه موزه بریتانیا (لندن) است که ذکرش در فهرست تکمیلی مردیت اونس (ص ۹۷) بر نسخ آنجا آمده است و برای کتابخانه مرکزی و مرکز استاد دانشگاه از آن میکروفیلم تهیه شد. (شماره 29121 OR. موزه بریتانیا و میکروفیلم ۵۸۵۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران).

چون این کتاب اهمیتی بسیار دارد و معرفی آن در چند سط موجب اتلاف حق مؤلف و بازنمایی ناقصی از کتاب خواهد بود تفصیلی مجزا درباره‌اش نوشته‌ام که در شماره دیگر به چاپ رسانیده می‌شود.

اما گفته شود که دوست و همکار دیرینه‌ام در کتابخانه مرکزی و دانشگاه تهران آقای رسول دریا گشت به درخواه بنگاه ترجمه و نشر کتاب به استنساخ آن اشتغال یافت و جلد اول را برای چاپ آماده کرد و به آنها تسلیم داشت.

۶- حاج محمد کریم خان از رؤسای شیخیه رساله‌ای در علم فلاحت دارد که به چاپ رسیده است و حاوی ابواب زیر است:

مقدمه در تحریض و ترغیب به زراعت، باب اول پاره‌ای از مسائل در چهار فصل، باب دوم در شروط قبل از زراعت در چهار فصل، باب سوم در

آداب زراعت کردن در سه فصل، باب چهارم در آبیاری کردن در سه فصل، باب پنجم در زوزهایی که به زمین دهند در پنج فصل، باب ششم در زراعت شتوی و صیفی و غرس درخت و جلوگیری کرم، باب هفتم در حصار کردن و گرجین، باب هشتم در آداب انبار کردن در دو فصل.

***

اینجا نکته‌ای را باید متذکر شد که رسیدگی عملی و دیوانی به امور کشاورزی و مسائل آن در گذشته، گوشه‌ای و بابی از علم سیاق بود و اغلب کسانی که تألیفهای مهم درین زمینه دارند خود در علم سیاق و مبانی قواعد دیوانی دست داشته‌اند. رشیدالدین فضل الله اقدم آنان است و این منشی نوری مقیم شیراز از آخرین آنها. مؤلف ارشاد الزراعه هم خود در خطبه تألیف صریحاً می‌نویسد «... و در خاطر چنان گذشته که مدتی به تحصیل علم سیاق مشغول بوده و جمع ابواب آن را کمابینگی دانسته به عمل آورد. اکنون باز وقت آن است که در سهمی از امور سیاق مداخله نماید...» و مرادش تألیف کردن ارشاد الزراعه است و مؤلف مذکور رسالاتی در علم سیاق و متعلقات آن داشته است که بعضی از آنها به ضمیمه نسخه مورخ ۹۲۷ در کتابخانه مجلس شورای ملی باقی است.

فصول در باب زراعت در میان متون کهن

به ملاحظه ارتباطی که زراعت با احکام نجوم و آثار علوی (کائنات جو) دارد در کتب مربوط به آن علوم اطلاعات متفرق استطرادی و جسته گریخته آمده است و حق آنست که یکی از محققان رشته کشاورزی به استخراج و تلفیق و تنظیم و تبویب آنها پردازد.

همچنین در جنگها و مجموعه‌ها قطعات و پاره‌ها و فصولی درباره زارعت و مباحث مرتبط بدان دیده می‌شود که محتاج تهیه فهرست است. از قبیل رساله مانندی در یک مقدمه و دو باب راجع به معرفت هوا و احکام طلوع شعری یمانی (نسخه شماره ۱۳۶۵ کتابخانه مجلس سنای سابق).

قسم دیگر از اطلاعات کشاورزی ابوابی است که در کتب «چند علمی» و دائرةالمعارفی یا در تواریخ محلی مندرج است و اهم آنها که فعلاً بر شمردنی است به ترتیب تقدم تاریخ تألیف عبارت است از:

۱- «علم الفلاحه» از ابواب کتاب ستینی تألیف امام فخر رازی (متوفی ۶۰۶). نام این کتاب جامع العلوم یا حدائق الانوار فی قایق الاسرار و «ستینی» شهرت آن است. به مناسبت آنکه مباحث شصت علم را در بر دارد. ان باب در نه اصل است. شناختن زمین نیک - وقت پاشیدن تخم - آمیختن سرگین طیور یا تخم - دفع آفات - نگهداری گندم - نگهداری انار - نگهداری انگور رستن کدو در مو - خواص داروئی انگور. این کتاب دفعه اول در هندوستان طبع شده و از روی آن تجدید طبعی در سال ۱۳۴۶ با فهارس (تهیه شده توسط محمد حسین تسبیحی) انجام شده است.

درباره رساله‌ای که آقای سید محمد باقر سبزواری به نام امام فخر طبع کرد در ماده بعد صحبت می‌شود. در کتابخانه ملی هم نسخه‌ای هست به نام فلاحه امام فخر (شماره ۵/۱۵۵۳).

۲- «فن ۲۶ در علم فلاحه» از کتاب یواقیت العلوم و دراری النجوم که از تألیفات قرن هشتم هجری و از قدیمی‌ترین کتب دائرةالمعارفی فارسی است. مؤلفش شناخته نیست و آقای محمدتقی دانش پژوه آن را به طبع رسانیده‌اند

(تهران، ۱۳۴۵). این قسمت فلاحت کتاب مذکور جزء مجموعه خطی شماره ۱۰۵۳ کتابخانه ملی ملک موجودست و نخستین بار آقای سید محمد باقر سبزواری آن را در ضمن «چهارده ساله» (تهران، ۱۳۴۰) به نام تألیفی از امام فخر رازی طبع کرده‌اند. علت آنست که در نسخه خطی مذکور «در علم فلاحت من تألیفات فخر رازی» قید شده است و سبب این انتساب شاید از این باب است که میان مطالب مندرج درین باب از کتاب یواقیت العلوم با مطالب باب کشاورزی ستینی بعضی مشابهت‌ها وجود دارد با این تفاوت که طرز بیان در یواقیت العلوم صورت سؤال و جواب است و عبارت است از این موارد: نشان زمینهای نیک برای کشت، ایجاد خوشه‌های رنگارنگ در انگور، حیلت برای نبودن تکج در انگور، غرایب ترکیب‌های درختان.

۳- فن یازدهم اندر فلاحت از کتاب نوادر التبادر لتحفه البهادر تألیف شمس الدین محمد دنیسری در سال ۶۶۹ هجری. این فن در شش مقاله است. کتاب به توسط محمد تقی دانش پژوه و نویسنده این کلمات در سال ۱۳۵۰ طبع شده است.

۴- فصل چهارم از فن هشتم از مقاله چهارم از قسم دوم اندر فلاحت از کتاب نفایس الفنون تألیف شمس الدین محمد آملی در میانه قرن هشتم هجری که کتابی است دائرة المعارفی و بسیار معرف، تاکنون دوبار طبع شده و نسخ خطی آن متعدد است.

۵- مرآة القاسان (تاریخ کاشان) تألیف عبدالرحیم کلانتر ضرابی در ۱۲۸۸ قمری از حیث آنکه چهل صفحه‌اش اختصاص به «عمل زراعت و وضع فلاحت و تصنیع و ترتیب باغات و تبدیل اشجار به اغصان مختلفه و اوراق متفاوته و

اثمارمتغایره» دارد. کتابی است کم‌نظیر و اطلاعات بسیار مفید محلی را در بر دارد. مطالبش جز کلیاتی در خصوص آماده کردن زمین و کود دادن عبارت است از اقسام زراعت صیفی، اقسام زراعت شتوی، عمل باغات، و بوستان (صفحات ۱۹۸-۱۵۸).

۶- در عجائب المخلوقات زکریای قزوینی (متن و ترجمه) بابی بسیار مختصر به فلاحت اختصاص دارد (باب اول از نظر ثانی).

نوشته‌هایی ایرانی بر اساس زراعت اروپائی در عهد قاجار

۱- فلاحیه (در پیوند اشجار) تألیف حسن فلاح، چاپ تهران در ۱۳۲۳ قمری (فهرست کتابهای چاپی فارسی تألیف خانابامشار، ستون ۲۴۵۴). تاکنون من این کتاب را ندیده‌ام و نمیدانم مرحوم مشار آن را در کدام کتابخانه دیده بوده است. چون سال طبعش همان سال طبع رساله پیوند جزء مجموعه علوم ایرانی نجم الدوله است احتمال می‌دهم همان کتاب باشد.

۲- فلاحت و باغبانی از محمد حسن خان اعتماد السلطنه، تهران ۱۳۲۸ قمری (همان مرجع و همان ستون). من ندیده‌ام.

۳- «قواعد پیوند و اعمال آن به طریق اهل فرنگ که سنوات قبل شخص فلاح ایرانی که در فرنگستان عملیات فلاحت را آموخته تحت اللفظ ترجمه ساده بوده با اغلاط املائی بی حساب» که نجم الدوله بعد از اصلاح و تصرف جزئی جزء مجموعه علوم ایرانی طبع کرد و بالغ بر سی صفحه مصور است. به شماره (۱) مراجعه شود.

۴- فلاحت تألیف دکتر احمد خان عماد الملک (محسنی) رئیس دارالترجمه و تألیف وزارت معارف که نسخه‌اش در کتابخانه ملی است.

عمادالملک از بالیدگان دوره مشروطه است که در انگلیس و فرانسه تحصیل طب کرد و در سیاست هم وارد شد. شماره ۱۰۳۵ ملی (فهرست ۳:۳۰).

۵- رساله مختصر در فلاحت بر اساس کتب مختلفه اروپائی، در کتابخانه ملی (معارف) فهرست قدیم آنجا، جلد دوم صفحه ۱۴۱.

۶- رساله در زراعت ترجمه خلیل خان ثقفی پسر اعتضاد الاطباء که خود مقیم پاریس بوده است از روی روزنامه فیگارو راجع به کشت نباتات به طریق علمی در سال ۱۳۰۹ قمری. نسخه‌ای به شماره ۱/۱۰۲۹ در کتابخانه ملی موجود است.

۷- فلاحت از ملیان دونه (ترجمه) به شماره ۲/۱۵۵۳ در کتابخانه ملی و در کتابخانه مدرسه سپهسالار به نام «مکیان دوفه» (شماره ۲۸۵۸).

۸- رساله در کشاورزی در کتابخانه ملی به شماره ۴۱۸ (فهرست ۱:۴۰۱).

۹- فلاحت در سه صفحه در کتابخانه ملی به شماره ۴/۱۵۵۳.

۱۰- فلاحت به شماره ۶/۱۵۵۳ کتابخانه ملی.

۱۱- فلاحت به شماره ۸/۱۵۵۳ کتابخانه ملی.

۱۲- فلاحت ترجمه شده از فرانسه به شماره ۱۰۹۹ کتابخانه ملی (فهرست ۳:۱۱۹).

۱۳- رساله‌ای در کتابخانه مدرسه سپهسالار جزء شماره ۲۸۵۸.

۱۴- رساله‌ای دیگر در کتابخانه مدرسه سپهسالار جزء شماره ۲۸۵۶.

ضمناً یادآوری دو نکته ضرورت دارد:

یکی آنکه در کتاب المآثر والاثّر تألیف اعتماد السلطنه حاوی وقایع و اخبار و اطلاعات مربوط به چهل سال اول سلطنت ناصرالدین شاه (تهران ۱۳۰۳ ق)

اطلاعات مفیدی درباره گیاهان و میوه‌های تازه که به ایران کرده بوده‌اند از قبیل توت فرنگی و نیز عملیات فلاحتی مندرج است.

دیگر آنکه امیر نظام گروسی در مکتوبی مورخ ۱۶ محرم ۱۲۸۰ از پاریس (زمان سفارت خود) در گزارش احوال محصلین اعزامی ایران چنین نوشته است: «از جمله عالیجنابان... میرزاحسن و مصطفی قلی خان در علم زراعت و فلاحت به درجه کمال رسیده... و برای مخارج عرض راه و قیمت اسباب لازم آنها کتب بدین تفصیل... وجه نقد لازم است: قیمت و اسباب و آلات و کتب متعلقه به زراعت.»

(امیرنظام در سفارت فرانسه و انگلستان ص ۵۹ چاپ احمد سهیلی خوانساری، تهران، ۱۳۵۹)

رساله‌های منفرد از نوشته‌های هندیان به فارسی

- ۱- گنج بادآورد تألیف امان الله حسنی خان زاد خان، متوفی در ۱۰۴۶، نسخه آن در کتابخانه، آصفیه حیدرآباد (هندوستان) است.
- ۲- نخلبنده تألیف احمد علی بن خلیل جونپوری در طرز کاشت درختان میوه، گلهاو سبزیها و دانه‌ها که تلخیص همان گنج بادآورد است در سال ۱۲۰۵ به نام «شجره نخل» هم شهرت دارد. دو نسخه از آن یکی در موزه بریتانیا (موزه ۱۲۰۵) و دیگری در مجموعه کرزن (کلکته) مورخ ۱۲۶۱ موجود است.
- ۳- آئین معاش در شصت فصل که نام مؤلفش معلوم نیست. اکثر مطالبش در زراعت است و برای شخصی به نام J.Murray انگلیسی تألیف شده است. نسخه‌اش در کتابخانه دولتی برلین است. نخستین فصلش فضیلت زراعت و آخرین فصلش تقسیم مال بین فرزندان نام دارد.

- ۴- ذخیره الفؤاد (یافوائد) که رساله‌ای تألیف سال ۱۲۶۰ توسط محمد صادق در کشت انواع ذرت و دانه‌ها در بنگال هندوستان، نسخه‌اش در کتابخانه دولتی برلین است و این رساله هم برای همان مورای انگلیسی تألیف شده است.
- ۵- مجمع الفواید در دامپروری و کشاورزی و ورزش تألیف آقا علی در سال ۱۲۰۹ در شصت و هفت صحیفه که برای همان مورای انگلیسی تألیف شده و نسخه‌اش در کتابخانه برلین است.
- ۶- فصلی از زراعت نوشته شده سال ۱۸۵۰ میلادی. نسخه کتابخانه موزه بریتانیا.
- ۷- کسب نامه باغبانی، ظاهراً تألیف رحیم بخش. نسخه دانشگاه پنجاب لاهور مورخ ۱۸۶۸ میلادی.
- ۸- زراعت، رساله مختصر در کشاورزی هندی که در آن نامهای انگلیسی و تواریخ مسیحی آمده و سه نسخه از آن در کتابخانه موزه بریتانیا، کوزن در کلکته، و پروفیسور واردبراون در کمبریج هست.
- ۹- رساله در باب زراعت که در هندوستان به سال ۱۲۰۳ تألیف شده و نسخه‌اش در فهرست Rehatsek معرفی شده است.
- ۱۰- رساله در فلاح در هفده عمل که از کتاب بزرگتری تلخیص و در فهرست‌های آنها (دیوان هند)، ایوانف (کلکته)، پرچ (کتابخانه دولتی برلین) معرفی شده است.
- ۱۱- رساله باغبانی در کتابخانه آصفیه حیدرآباد (جلد دوم).
- ۱۲- رساله در ترغیب باغ و اشجار (ظاهراً هندی)، نسخه مورخ ۱۲۲۱ در لیدنزیانا.

۱۳- رساله زراعت با توجه خاص به ناحیه بنگال هندوستان که نسخه‌ای از آن در ادینبورگ (انگلستان) است و مهر جیمز گراهام مورخ ۱۲۰۰ قمری دارد. شاید همان شماره ۴.

۱۴- ترجمه انگلیسی رساله‌ای از فارسی به انگلیسی توسط Radhakant Baboo که در سال ۱۸۳۴ در لندن جزء جلد اول from Oriental Languages Miscellaneous translation طبع شده است.

۱۵- رساله کشت تألیف محمد فضل لاهوری در سال ۱۲۵۱ و معرفی شده در R.A.S.

۱۶- زینة البساتین تألیف صدرالدین محمد زبر دست خان در یک مقدمه و دو روضه و یک خاتمه که نسخه‌اش در دانشگاه پنجاب و مورخ ۱۰۳۲ هجری است. اما اگر این شخص همان کسی باشد که مؤلف ارشاد الوزراء باشد در قرن دوازدهم می‌زیسته است.

۱۷- زراعت‌نامه - رساله کوچکی است مورخ ۱۲۲۳ قمری بگفته استوری معرفی شده است.

۱۸- رساله مزروعات نسخه قرن یازدهم که در لندزیانا موجود است. استوری

***

نکته‌ای که در پایان باید اشاره کرد، وجود اطلاعات دیوانی و شرعی و اجتماعی مربوط به کشاورزی وزارعات و اصول و ترتیب کار آنان است. در کتابهای اخلاق و سیاست (بمانند سیاست نامه، سلوک الملوک، قابوسنامه، اخلاق ناصری و غیر آنها) و در کتابهای آداب و فقه (بمانند کیمیای سعادت،

مرصادالعباد، ترجمه شرایع الاسلام و غیر آنها) و در مجموعه‌های منشئات و ترسلات (مانند سوانح الافکار) و در کتابهای احکام نجوم و تقویمها و آثار علوی و کائنات جو از حیث محتوا بر مواقع کاشت و برداشت که در افکار عامه مبتنی بر سعد و نحس ایام و مرتبط با حوادث طبیعی بوده است.